

Rereading Nasser Khosrow's poems based on the theory of modern historicism*

Farzaneh Jorabchi¹ | akbar shayan seresht^{2✉} | somaye hamidi³

Abstract

1. Introduction

Examining and analyzing prominent literary works based on various criticisms and theories can open the hidden aspects of understanding these texts to the audience. One of these works is Nasser Khosrow's Divan Poems. Naser Khosrow spent his ups and downs in the fifth century of Hijri. In his youth, he was engaged in clerical and court work in the Sunni government of the Ghaznavid and Seljuk sects. Nasser Khosrow first, during the reign of Cheghri Beik Daoud Seljuqi, as a result of a dream he saw, he gave up drinking alcohol, which was his long-standing habit, and left for a trip to Mecca. At this time, nearly 40 years of his life had passed. Naser Khosrow was a follower of the Hanafi religion before the seven-year journey, and after spending nearly three years of his journey in Egypt, he converted to

* Article history:

Received 19 September 2022

Received in revised form 22 October 2023

Journal of Iranian Studies, 22(44), 2023

Accepted 19 December 2023

Published online: 22 December 2023

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. Master's degree in Persian language and literature, Faculty of Literature and Humanities, Birjand University, Birjand, Iran. Email: farzane.joorabchi@gmail.com
2. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Birjand University, Birjand, Iran. E-mail: ashamiyan@birjand.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Political Science, Faculty of Literature and Humanities, Birjand University, Birjand, Iran. Email: somaye.hamidi@birjand.ac.ir

the Ismaili Shia religion. The theme of Nasser Khosrow's poem has a critical facet towards the Sunni government of the Ghaznavid religion. He was fired and put under various pressures. He considered the Ismaili religion to be his only refuge and called the leader of this sect, who was one of the Fatimid caliphs of Egypt,. His being an Ismaili Shia on the one hand, and on the other hand the rule of families with a tendency towards Sunni and Shafi'i jurisprudence in his time, is indicative of this contradiction. In this research, based on modern historicism, Nasser Khosrow's poems are discussed and these questions are answered.

2. Methodology

New historicism is a new trend that mainly refers to currents in the fields of literary studies, cultural criticism, literary theory and art, which pay attention to literature and poetry from a cultural angle. Therefore, the aim of modern historicism is to pay attention to the cultural components of literature, and it also looks for cultural and social components in non-fiction texts as well (Atkinson, 1379: 515). In other words, the discourses in a literary work are the focus of modern historicism. This approach emphasizes the historicity of texts and the contextuality of history. The historicity of the texts indicates that the writings are created in specific social, cultural and economic conditions and in some ways are also determined by the said conditions. In fact, social-historical developments are not considered by modern historicism studies; Rather, looking at history as a collection of narratives and reading it relies on specific historical events and the structure of knowledge. According to Foucault, the interpretation of each historical period should be consistent with the scientific, cultural and social data of the same era and derive its tools from the rationality of the same period (Tabasi, 2013: 31). In modern historicism, the text is linked to society and politics and incorporates social developments. In fact, modern historicism redefines the relationship between text and history. Therefore, it seeks to reflect the cultural processes felt in the work and the wide historical gaps in the text (Bresler, 2016: 245). Therefore, from the point of view of modern

historicism, each period has its own dominant discourses, which can be found by examining the text.

3. Discussion

Nasser Khosrow can be introduced as a political poet. He is a critical poet who questions the politics, religion and society of his time and expresses his dissatisfaction and anger in poems and verses. Nasser Khosrow's *Diwan Qasa'id* delegitimizes the dominant discourses in his society with different linguistic components. In modern historicism, the text is linked to society and politics and incorporates social developments. The delegitimizing discourses in Nasser Khosrow's poetry are:

- Criticism of dominance and power seeking
- Criticism and repression –

Criticism of praise of Shahan Criticism of materialism and wealth seeking Criticism of Ash'ari and religious sectarianism Criticism of traditionalism and ignorance of intellectual and religious sciences

4. Conclusion

During the time of Nasser Khosrow, the existing conditions and structure in the Ghaznavid and Seljuk society caused the emergence of power/knowledge. Among the most important dominant discourses in that period can be considered dominationism, materialism, tendency towards transferable sciences (traditionalism), religious sectarianism, and Ash'ariism. Nasser Khosrow criticizes the institution of Ghaznavid and Seljuq power and delegitimizes the power by criticizing the dominant discourse of that period in the form of poetry, and by using language, by bringing expressions, adjectives and words to contempt and blame. and the repression of the institution of power pays. He is not a political fighter; He is a critic who suppresses the political system in the worst possible way with his pen, and harshly criticizes power through culture and discourse, and tries to use language. And discourse, to produce knowledge of poetry and to delegitimize power. In fact, Nasser Khosrow, with his knowledge and understanding of the society and politicians, expresses discourses in his court which delegitimize the power and weaken the institution of power and do not go along with the existing discourses in the society.

Keywords: Nasser Khosrow, Michel Foucault, modern historicism, Qadrat, Ghaznavi.

How to cite: Jorabchi, Farzaneh .,shayan seresht akbar., & hamidi, somaye. (2023). Rereading Nasser Khosrow's poems based on the theory of modern historicism. *Journal of Iranian Studies*, 22(44), 1-30. <http://doi.org/10/22103/JIS/JIS.2024.20262.2391>

بازخوانی قصاید ناصر خسرو بر اساس نظریه تاریخ‌گرایی نوین*

(علمی-پژوهشی)

فرزانه جورابچی^۱ اکبر شایان سرشت (نویسنده مسئول) آسمیه حمیدی^۲

چکیده

متون ادبی در کنار پیوند با اوضاع اجتماعی زمانه خویش، گویای روابط پیچیده قدرت نیز هستند. در قصاید ناصر خسرو گفتمان‌های موجود در جامعه به گونه‌ای باز نمود شده که عمدتاً مقاومت هدفمند شاعر را در برابر ساخت قدرت حکومت غزنوی نشان می‌دهد. بیش‌ترین چالش‌های فکری ناصر خسرو را نقد قدرت و گفتمان‌های سیاسی و مذهبی عصر غزنوی به خود اختصاص داده است. شاعر بر اساس دانش دینی و چیره‌دستی زبانی خود، هژمونی گفتمانی حاکمیت غزنوی را به چالش می‌کشد. از نگاه شاعر، ساختار حکومت در آن دوره ترکیبی از اقتدار سیاسی و مذهبی است و نحوه اعمال و تثبیت قدرت، با تفسیر سیاسی از دین و دانش فقه شافعی در جهت مشروعیت بخشی به حکومت صورت می‌گیرد.

* تاریخ دریافت مقاله ۱۴۰۱/۰۶/۲۸ تاریخ ویرایش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۰۷/۳۰ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۰۹/۲۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۰/۰۱

DOI:10.22103/JIS/JIS.2024.20262.2391

مجله مطالعات ایرانی، سال ۲۲، شماره ۴۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، صص ۵۷-۸۷

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی

حق مؤلف © نویسندگان

۱. دانش آموخته کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران. رایانامه:

farzane.joorabchi@gmail.com

۲. دانشیار گروه ادبیات و زبان فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران. رایانامه: ashamiyan@birjand.ac.ir

۳. دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران. رایانامه: somaye.hamidi@birjand.ac.ir

ناصر خسرو به عنوان یک شاعر شیعی مذهب تلاش می کند تا در قالب سروده‌هایش به مشروعیت‌زدایی از حاکمیت سیاسی زمانه‌اش بپردازد. مسئله نوشتار حاضر آن است که ناصر خسرو در آیین اشعارش چگونه در برابر گفتمان غالب حاکمیت غزنوی واکنش نشان می دهد و باورهای مذهبی‌اش در ساخت گفتمان مشروعیت‌زدایش تبلور می یابد؟ روش پژوهش حاضر تاریخ‌گرایی نوین میشل فوکو است. دستاورد پژوهش نشان می دهد که گفتمان ناصر خسرو در جهت مشروعیت‌زدایی از نظام سیاسی و اجتماعی عصر خویش، جدال گفتمان قدرت میان فقه سیاسی اهل سنت و شیعه را نشان می دهد.

واژه‌های کلیدی: ناصر خسرو، میشل فوکو، تاریخ‌گرایی نوین، قدرت، غزنوی.

۱. مقدمه

بررسی و تحلیل آثار برجسته ادبی براساس نقدها و نظریه‌های گوناگون، می تواند ابعاد پنهان فهم این متون را به روی مخاطبان بگشاید. یکی از این آثار، دیوان اشعار ناصر خسرو است. ناصر خسرو در قرن پنجم هجری فراز و نشیب زندگی‌اش را سپری کرد. او در جوانی در دستگاه حکومتی غزنوی و سلجوقی به کارهای دفتری و دیوانی مشغول بود. ناصر خسرو ابتدا در زمان حکومت چغری بیگ داوود سلجوقی بر اثر خوابی که دید، از شراب‌خواری که عادت دیرینه او بود، دست برداشت و عازم سفر مکه شد. در این وقت نزدیک ۴۰ سال از عمرش می گذشت.

ناصر خسرو پیش از پرداختن به سفر هفت ساله از پیروان مذهب حنفی بود و بعد از آن که قریب سه سال از ایام سفر خود را در مصر گذراند، به مذهب شیعه اسماعیلی گروید (دزفولیان، ۱۳۷۵: ۹-۱۰). با وجود شاعران درباری در دوره غزنوی و سلجوقی همچون انوری و منوچهری و با وجود این که یکی از مضامین مهم شعری در این دوره

مدح است، اما ناصر خسرو بی‌اعتنا به فضای حاکم بر دربار، شعر انتقادی می‌سراید. از سوی دیگر، از جمله شاعرانی است که مورد غضب دربار است. درون‌مایه شعر ناصر خسرو وجهی انتقادی نسبت به حکومت غزنوی دارد. وی از کار برکنار شد و زیر انواع فشارها قرار گرفت. او تنها پناهگاه خود را مذهب اسماعیلی پنداشت و رهبر این فرقه را که از خلفای فاطمی مصر بود، امام خواند (ریپکا و دیگران، ۱۳۷۰: ۲۸۷).

۱-۲. پرسش‌ها و فرضیه‌های تحقیق

شیعه اسماعیلی بودن ناصر خسرو از یک سو و از سوی دیگر، حکومت خاندان‌هایی با گرایش به فقه شافعی در زمانه او گویای تضاد بین او و نظام سیاسی عصرش است. در این پژوهش با تکیه بر تاریخ‌گرایی نوین به قصاید ناصر خسرو پرداخته می‌شود و به این سؤال‌ها پاسخ داده می‌شود.

۱- مهم‌ترین مؤلفه‌های خرده‌گفتمان مشروعیت‌زدا در شعر ناصر خسرو چیست؟

۲- ناصر خسرو در آیین اشعارش چگونه در برابر گفتمان‌های غالب (سیاسی، دینی،

اجتماعی و ...) واکنش نشان می‌دهد؟

فرضیه‌های پژوهش عبارتند از:

الف: مهم‌ترین مؤلفه‌های خرده‌گفتمان مشروعیت‌زدا ناصر خسرو سلطه‌گری،

مادی‌گرایی، گرایش به علوم نقلی (سنت‌گرایی)، تشّت دینی و تفکر اشعری است.

ب: گفتمان ناصر خسرو در جهت مشروعیت‌زدایی از نظام سیاسی و اجتماعی عصر خودش،

عدم همراهی و انتقاد از زشت‌کاری و نادرستی است.

۱-۳. پیشینه تحقیق

در خصوص پیشینه پژوهش هرچند آثار چندی پیرامون گفتمان فوکو انجام شده است، اما

در خصوص تحلیل آثار و قصاید ناصر خسرو بر مبنای نظریه قدرت می‌توان به مقاله

"تحلیل مناسبات قدرت در قصاید ناصر خسرو" از محسن بتلاب اکبرآبادی (۱۳۹۶) اشاره داشت. این پژوهش بر مبنای نظریه گفتمان فوکو انجام شده است. جنبه نوآوری پژوهش حاضر در آن است که با بهره‌گیری از تاریخ‌گرایی نوین سعی در ارائه خوانشی جدید از تأثیر قصاید ناصر خسرو به عنوان یک خرده‌گفتمان مقاومت در عصر غزنوی دارد.

۱-۴- مبانی نظری

تاریخ‌گرایی نوین گرایش جدیدی است که عمدتاً به جریان‌های موجود در عرصه مطالعات ادبی، نقد فرهنگی، نظریه ادبی و هنر اطلاق می‌گردد و ادبیات و شعر را از زاویه فرهنگی مورد توجه قرار می‌دهد. لذا هدف تاریخ‌گرایی نوین توجه به مؤلفه‌های فرهنگی ادبیات است و همچنین، در متون غیر داستانی نیز به دنبال مؤلفه‌های فرهنگی و اجتماعی می‌گردد (تکینسون، ۱۳۷۹: ۵۱۵). به عبارت دیگر، گفتمان‌های موجود در یک اثر ادبی مورد توجه تاریخ‌گرایی نوین است.

این رویکرد بر تاریخ‌مندی متون و متن‌مندی تاریخ تأکید دارد. تاریخ‌مندی متون بیانگر آن است که نوشتارها در شرایط اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی خاص خلق می‌شوند و از برخی جهات نیز توسط شرایط مذکور تعیین می‌گردند. در مقابل متن‌مندی تاریخ، بیانگر آن است که تاریخ را تنها می‌توان به مثابه مجموعه‌ای از بازنمایی‌هایی تلقی نمود که در معرض بازاندیشی، بازسرای و تفسیر تأویل‌های بی‌شماری قرار دارند. به عبارت دیگر، بازنمایی یک متن تاریخی در راستای ارائه خوانش جدید از آن صورت می‌گیرد و با قواعد و منطق تاریخ‌گرایی نوین و با توجه به بوطیقای فرهنگی بررسی می‌شود (تکینسون، ۱۳۷۹: ۵۱۸-۵۱۹-۵۲۰). در واقع، تحولات اجتماعی-تاریخی مد نظر مطالعات

تاریخ‌گرایی نوین نیست؛ بلکه نگاه به تاریخ به مثابه مجموعه روایت‌ها و خوانش از آن متکی بر وقایع تاریخی خاص و ساختار دانش از جمله نکات مد نظر آن است. به نظر فوکو تاویل هر دوره تاریخی باید هم‌ساز با داده‌های علمی، فرهنگی و اجتماعی همان عصر باشد و ابزار خود را از عقلانیت ناشی از همان دوره استخراج کند (طیسی، ۱۳۸۳: ۳۱). در تاریخ‌گرایی نوین، متن به اجتماع و سیاست پیوند می‌خورد و تحولات اجتماعی را درون خود جای می‌دهد. یکی از اصول رویکرد تاریخ‌گرایی نوین و دیدگاه میشل فوکو این است که فشار قدرت یک طرفه نیست و مظلوم یا زیردست همیشه در مقابل قدرت از خود مقاومت نشان می‌دهد و مقاومت در شکل‌های مختلف صورت می‌گیرد. از دیگر مشخصه‌های تاریخ‌گرایی نوین، تحلیل شخصیت و بررسی و تفسیر لایه‌های زیرین متن است. در واقع، تاریخ‌گرایی نوین به بازتعریف رابطه متن با تاریخ می‌پردازد. بنابراین، درصدد بازتاب فرآیندهای فرهنگی محسوس در اثر و روزنه‌های تاریخی گسترده شده در متن است (برسler، ۱۳۸۶: ۲۴۵). از منظر تاریخ‌گرایی نوین هر دوره‌ای گفتمان‌های غالب و مختص به خود را دارد که با بررسی متن می‌توان به آن‌ها دست یافت.

۲- بحث و بررسی

۲-۱- بازخوانی قصاید ناصر خسرو

ناصر خسرو را می‌توان شاعر سیاسی معرفی کرد. او شاعری است انتقادی که سیاست، مذهب و اجتماع در زمان خود را زیر سؤال می‌برد و نارضایتی و خشم خود را در قصاید و در خلال ابیات بیان می‌کند. دیوان قصاید ناصر خسرو گفتمان‌های غالب در جامعه‌اش را با مؤلفه‌های زبانی متفاوتی مشروعیت‌زدایی می‌کند. در تاریخ‌گرایی نوین متن به اجتماع و

سیاست پیوند می‌خورد و تحولات اجتماعی را درون خود جای می‌دهد. گفتمان‌های مشروعیت‌زدا در شعر ناصرخسرو عبارتند از:

۲-۱-۱- نقد سلطه‌گری و قدرت‌طلبی

در زمانه ناصرخسرو نهاد قدرت براساس فقه سیاسی مسلط، گفتمان ستم‌گری خود را با تولید دانش "فعل انسان و مسئله کسب" توجیه می‌کند و بر آن است که همه افعال انسان از جمله افعال سیاسی او، از طرف خداوند است و انسان تنها کسب‌کننده فعلی است که خداوند آن را به دست این انسان (مثلاً حاکم یا پادشاه یک جامعه) اجرا می‌کند. فقه سیاسی مسلط با اعتقاد به جبر معتقد است که خداوند حق دارد که برخی از انسان‌ها را زیر سلطه برخی دیگر قرار دهد (فیرحی، ۱۳۸۸: ۲۴۸). ناصرخسرو با زبان شعری‌اش درصدد نقد این باور است:

ندانی همی جستن از داد نفع ازیرا حریصی چنین بر ستم

(قصیده ۳۰، بیت ۲۷)

گرگی تو نه میر مر خراسان را سلطان نبود چنین، تو شیطانی

(قصیده ۲۸، بیت ۳۹)

در این ابیات شاعر با آوردن کلمه‌ها و صفت‌هایی همانند حریص بودن بر ستم، گرگ، شیطان از نهاد قدرت مشروعیت‌زدایی می‌کند و حاکمان عصرش را شایسته شاهی و سروری نمی‌داند. شاعر با به کار بردن این کلمات تلاش می‌کند تا از گفتمان ظل‌اللهی پادشاه مشروعیت‌زدایی نماید. در واقع، ناصرخسرو نه تنها پادشاهان را سایه خداوند نمی‌داند و آن‌ها را جانشینان الهی بر زمین نمی‌شمرد، بلکه آنان را غاصبان نهاد حکومت معرفی می‌کند.

ای غره شده به پادشاهی بهتر بنگر که خود کجایی

(قصیده ۱۲۲، بیت ۱)

حکومت‌های سلجوقی و غزنوی با در پیش گرفتن ستم و بیش‌راندن آن با یکدیگر به رقابت برخاستند و غلامان زرخرید و دیگر ایادی آن‌ها همچون امیران عوانان و سرهنگان، بر جان و مال و ناموس مردم از ظلم و ستم چیزی باقی نگذاشتند. مردم از خداوند می‌خواستند که بار دیگر انوشیروان از خواب مرگ برخیزد. حکمرانان و سلاطین چنان کار را بر مردم تنگ گرفته بودند که نه تنها عدالت خواهی، بلکه نام عدالت بر زبان راندن را از یاد برده بودند؛ یعنی شخصیت انسانی و فطرت الهی انسان‌ها را چنان مرعوب و منکوب ساخته بودند که تن به ظلم دادن و دم برنیاوردن، خصیصه ذاتی آن‌ها شده بود. (سجادی، ۱۳۸۸: ۵۶-۵۵). این گفتمان غالب نشان می‌دهد که قدرت از بُعد قوی بودن و الحُکْمُ لِمَنْ عَلَبَ در جامعه آن روز حاکم بوده است؛ زیرا مردم با وجود نارضایتی و مشکلات، مطیع نگه داشته شده و تن به ظلم داده بودند و به بیان دیگر، چنین گفتمان و فرهنگی، رفتار و فطرت انسان‌ها را تغییر داده بود. در عین حال، با وجود اعمالی از قبیل جنگ‌افروزی و قتل و خون‌ریزی، غارت و دزدی و ستمگری می‌توان بُعد ضعیف و سخت‌افزاری قدرت را نیز در آن دوره مشاهده کرد.

حُرّی بودی و خوب کرداری	باغی بود این که هر درختی زو
این چون سمنی و آن چو گلناری	در هر چمنی نشسته دهقانی
بی هیچ بلا و شور و پیکاری	پر طوطی و عندلیب و اشجارش
بدفعلی و ریمنی و غداری	دیوی ره یافت اندرین بستان
بنشانند به جای او سپیداری	بشکست و بکند سرو آزاده
جز کرکس مرده‌خوار، طّیاری	نشست از آن سپس در این بستان
از شاخ به جای برگ او ماری	وز شومی او همی برون آید

(قصیده ۱۶۷، ابیات ۳۲ تا ۳۸)

در ابیات فوق، شرایط اجتماعی و سیاسی در عصر سامانی را به لحاظ خوب و مطلوب

بودن اوضاع به باغ و گل و سمن و گلنار و در مقابل، اوضاع نابسامان غزنوی و سلجوقی را به بدفعلی و ریمنی و غداری تشبیه کرده و با آوردن این صفات از نهاد قدرت مشروعیت‌زدایی می‌کند. «سلطان محمود و پسرش مسعود علاقه‌تأمی به تظاهر در راه دین داشتند و تهاجمات پر سود خود را به هندوستان جامعه غزو و جهاد می‌پوشانیدند.» (صفا، ۲۵۳۶: ۹۶). به نظر می‌رسد دانشی که از گفتمان جنگ‌افروزی و خون‌ریزی تولید می‌کردند، این بود که هدف از این جنگ‌ها را غزوه و جهاد در راه دین به شمار می‌آوردند و به بهانه کشتن کفار، به قتل و خون‌ریزی می‌پرداختند.

۲-۱-۲- نقد خفقان و سرکوب

به باور فوکو، قدرت نسبت به دانش، حقیقت را تولید می‌کند؛ از این لحاظ قدرت موجب دیدن و سخن گفتن می‌شود. در عصر غزنوی و سلجوقی حکومت به گونه‌ای وانمود می‌کرد که حقیقت، همان اسلام حاکم و سنتی است؛ پس هر کس به آن گرایش داشت، نهاد قدرت به او توجه می‌کرد و در واقع او را می‌دید؛ در غیر این صورت، از افرادی که مخالف با نهاد قدرت عمل می‌کردند، سخن گفته نمی‌شد. گفتمان، قلمرو قدرت را مشخص و نحوه اعمال قدرت را ایجاد می‌کند، به این معنی که در جامعه غزنوی، با طرد و آزار مخالفان، نحوه اعمال قدرت مشخص می‌شود؛ همچنین، محدوده قدرت نیز تعیین می‌گردد؛ به این صورت که غزنویان از قلمرو خود خارج شده و هر کجا مخالفان با نهاد قدرت را می‌یافتند، مورد آزار و شکنجه قرار می‌دادند. این عمل سیالیت قدرت از نظر فوکو را بازنمایی می‌کند.

با توجه به این رویکرد، کسانی که در عصر غزنوی با دانش فقه حاکمیت مخالفت داشتند؛ تحت عنوان قرمطی مورد مجازات نهاد قدرت قرار می‌گرفتند.

ابلیس عدوست مر تو را زیرا تو آدم اهل و اهل احکامی

(قصیده ۱۸، ب ۲۴)

وز دست چو سنگ تو نمی‌یابد مؤذن به مثل یکی گریبانی

(قصیده ۲۸، بیت ۴۲)

در نگاه ناصر خسرو، مؤذن در واقع همان کسانی هستند که دین‌دار واقعی بودند و از طرف نهاد قدرت حمایت نمی‌شدند.

بر حب آل احمد شاید گر لعنت همی کنند ملاحظیم

(قصیده ۶۰، بیت ۳۳)

لایه‌های پنهانی این ابیات نشان می‌دهد که علما و دانشمندان مورد تحقیر این ملعبه‌های غلام‌بارگان ترک بودند و از آن‌ها خفت و خواری‌ها می‌دیدند و از طرف نهاد قدرت طرد می‌شدند. در اینجا شاعر با اشاره به خود، به عنوان بخشی از جماعت علما، این امر را نشان می‌دهد.

می‌خواره عزیز و شاد و من زانک می، می نخورم نژند و خوارم

(قصیده ۷۹، بیت ۷)

جز جفا با اهل دانش مر فلک را کار نیست زان‌که دانا را سوی نادان بسی مقدار نیست

(ق ۱۴۷، ب ۱)

ناید هگرز از این یله گوباره جز درد و رنج عاقل بیچاره

(ق ۱۳۹، ب ۱)

گر ندارد حرمتم جاهل مرا کمتر نشد سوی دانا نه نسب نه جاه و نه قدر و حسب

(قصیده ۴۴، بیت ۲۶)

در مقابل، در زمان پادشاهان غزنوی و سلجوقی، مطربان و کسانی که اهل لهو و لعب بودند، از اوضاع خوبی برخوردار می‌شدند.

در بلخ ایمنند ز هر شری می‌خواره و لوطی و زن‌باره

(قصیده ۱۳۹، بیت ۱۱)

شاعر همچنین، به نقد قتل و خونریزی حکومت می‌پردازد. نهاد دولت محدوده و نحوه اعمال قدرت را مشخص می‌کند.

مرانیز کز شیعت آل اویم چنین گشت خواهی به کین محمد
به دین محمد تو را کشتن من کجا شد حلال ای لعین محمد

(قصیده ۵۸، ابیات ۳۴-۳۵)

در این ابیات به قتل رسیدن و کشته شدن حکیمان و کسانی را که برخلاف تمایلات و اعتقادات نهاد قدرت عمل می‌کردند، بازنمایی می‌کند. همچنین، حمایت قدرت، از قشر بزه‌کار و فاسد جامعه را نشان می‌دهد. این نمونه‌ای از قدرت از بُعد ضعیف و سخت‌افزاری آن است. دانشی که از قتل و خونریزی و جنگ‌افروزی تولید کرده بودند، این است که هدف آن‌ها از قتل و خونریزی را جهاد با کفار می‌دانستند و از طریق این دانش گفتمان سلطه‌گری، مشروعیت و قدرت، را تحکیم می‌کردند.

بی‌عدالتی و ناامنی حکومت نیز مورد نقد ناصر خسرو قرار گرفته است.

چون بود عدل بر آنک او نکند جرم عذاب؟

زی من این هیچ روا نیست اگر زی تو رواست

(قصیده ۱۰، بیت ۳۶)

۲-۱-۳- نقد مدح شاهان

در زمان حکومت غزنوی و سلجوقی، مردم نهاد قدرت را پذیرفته بودند و به مدح شاهان و پذیرش و اطاعت از آن‌ها می‌پرداختند. از جمله بسیاری از دولت‌مردان و بعضی از شاعران نیز از راه خدمت کردن به امیران ترک‌نژاد و به دست آوردن صله و اموال از خزانه دولت، زندگی و معیشت می‌گذراندند و از این شرایط احساس رضایت و خوشنودی نشان می‌دادند و این امر برای آن‌ها طبیعی جلوه می‌کرد. ناصر خسرو از وجود چنین شرایطی رنج

می‌برد و تلاش می‌کرد تا مردم را از این گمراهی‌های رهایی بخشد. در عصر ناصر خسرو با رواج اعتقاد به قضا و قدر، پادشاهان این دانش را به مردم القا کردند که این خواست خداوند است که ما بر شما حکومت کنیم و با این دانش، مردم را به اطاعت از خود راضی و مطیع گردانیده بودند. مدح شاهان، وجود سلطه طبیعی و هژمونی در آن دوره را بازنمایی می‌کند و شاعر تلاش می‌کند جامعه را از این گونه سلطه آگاه سازد.

ایا گردنت بسته بر در شاه ضیاعی یا عقاری یا عقالی
(ق ۱۴۶، ب ۲۱)

ای شده مغفّر چون قیر تو بر دست طمع شسته بر در گه بهمان و فلان میر چوشیر
(ق ۱۰۲، ب ۶)

۲-۱-۴- نقد مادی‌گرایی و ثروت‌طلبی

در تاریخ‌گرایی نوین، متن به اجتماع و سیاست پیوند می‌خورد و تحولات اجتماعی را درون خود جای می‌دهد و از طبقات پایین‌تر جامعه نیز صحبت می‌کند. ابیاتی که این گفتمان را بازنمایی می‌کند، به گونه‌ای بیان‌کننده سلطه‌گری حاکمیت است. سلطه به دلیل اعمال تدریجی آن ممکن است با مقاومت یا قدرت متقابل از سوی گروه‌های تحت سلطه مواجه شود.

مرغ درویش بی‌گناه مگیر که بگیرد تو را عقیاب عقیاب
هم‌چو گرگان ربودنت پیشه‌ست نسبتی داری از کلاب و ذئاب
در ثیاب ربوده از درویش کی به دست آیدت بهشت و ثواب

(قصیده ۱۳، ابیات ۳۰-۳۳-۳۵)

زکات مال جز قلب و سرب ندهی به درویشان

نثار میر عدلی‌های چون زهره بری رخشان

(قصیده ۱۳۶، بیت ۳۹)

از نگاه ناصر خسرو قدرت در ثروت و مالاندوزی به دست نمی‌آید، بلکه علم و دانش است که به افراد قدرت می‌بخشد.

در آرزوی خویش بمالید تو را مال چون گوش دل ای سوختنی سخت نمالی
بدخواه تو مال است که مالیده‌اویی بدخواه تو مال است تو چون فتنه مالی
(قصیده ۲۱، ابیات ۲-۳)

۲-۱-۵- نقد تفکر اشعری و تشیت دینی

گفتمان مسلط در عصر ناصر خسرو با علم و استدلال منطقی و عقل و علوم عقلانی مخالف بود، اختیار و اراده را برای انسان در اعمالشان نمی‌پذیرفت. از دیگر اعتقادات آن‌ها این بود که قرآن را قدیم می‌دانستند و به رؤیت خداوند معتقد بودند؛ صفات خدا را بر دو گونه می‌پنداشتند: صفات فعل که حادث‌اند و صفات ذات که قدیم‌اند. نقد جبرگرایی از دیگر محورهای گفتمان ناصر خسرو بود.

گناه کاهلی خود را همیشه بر قضا بندی

که کاری ناید از من تا نخواهد داور سبحان

(قصیده ۱۳۶، بیت ۳۶)

در دوره سلجوقی با گسترش مکتب فکری اشعری و قدرت‌یابی فقه سنت‌گرای حنبلی، اعتقاد به جبر و قضا و قدر رایج شد و بنیادهای نظری اهل سنت را در دانش سیاسی استوار ساخت. مواضع سیاسی را با تکیه بر اصول شافعی نظریه‌مند کرد و کلام سیاسی را تشریح کرد. همچنین، به تکوین نظریه‌ای از سلطنت اقدام نمود که سلطنت اسلامی نامیده می‌شد. در این اندیشه، سلاطین نیز همانند دیگر مردمان در دایره اراده و تقدیر خداوند و لطف و

قهر او قرار داشتند. بنابراین، نیک و بدی پادشاهان نیز ناشی از اراده و تقدیر خداوند تلقی می‌شد (فیرحی، ۱۳۸۹: ۲۴۶-۲۵۰). این اندیشه، بهترین توجیه خودکامگی شاهان سلجوقی بود و این امر با به خدمت گرفتن علما و فقهای دینی و تفسیر سیاسی از دین محقق می‌شد (عباسی و پیغمبرزاده، ۱۳۹۵: ۱۴). با این توجیه، پادشاهان سلجوقی و غزنوی در زمان ناصر خسرو با تفسیر سیاسی از دین توسط علمای دین، دانشی را تولید کردند به این مضمون که همه ظلم و ستم و تعصبات در دین که توسط آن‌ها بر مردم اعمال می‌شد، همه خواست و اراده خداوند است و با این دانش، مردم را مطیع و راضی نگه می‌داشتند و همچنین، به توجیه کارهای ناشایست خود می‌پرداختند. این رفتار از سوی نهاد قدرت، سلطه از نوع هژمونی را به دنبال دارد.

خویشتن را چون فریبی چون نپرهیزی ز بد؟

چون نهی، چون خود کنی عصیان بهانه بر قضا؟

(قصیده ۲۳۶، بیت ۶)

چند بنالی که بد شده‌ست زمانه عیب تنت بر زمانه برفکنی چون

(قصیده ۴، بیت ۱۴)

هرگز کی گفت این زمانه که بد کن مفتون چونی به قول عامه مفتون؟

(قصیده ۴، بیت ۱۵)

عمّال خلیفه بغداد و روحانیون در قرن پنجم هجری رشوت خوار و متظاهر به دین بودند. در آن دوره، تعقل و تأمل در دین اندک بهایی نداشت (درگاهی، ۱۳۷۸: ۷۶). «تظاهر به دین و اخلال در آن، از جمله محورهای نقد گفتمان ناصر خسرو بود.

فوکو به شدت تحت تأثیر فیلسوف آلمانی، فردریش نیچه و دیدگاه‌های او در مورد قدرت بود. نیچه عقیده دارد که همه انواع دانش، صورت‌هایی از مفهوم "اراده معطوف به قدرت" هستند. براساس این انگاشت، تصور وجود حقایقی مطلق یا دانشی عینی غیر ممکن

است. هر ایده و یا نظریه تنها هنگامی حقیقت است که با مفاهیم فکری و یا سیاسی ای که نهادهای قدرت در هر عصر و دوران به عنوان حقیقت مطرح می کنند، مطابقت داشته باشد (کارتر، ۱۳۹۴: ۱۲۲).

حیلت و مکر است فقه و علم او و سوی او نیست دانا هر که او مکار نیست

(قصیده ۱۴۷، بیت ۲۱)

در حکومت‌های ترک نژاد غزنوی و سلجوقی، مفتی و قاضی در اعماق فساد و حرام فرورفته بودند و رشوه گرفتن و تحریف حقایق دینی، رایج‌ترین اندیشه و اعتقاد در نزد آن‌ها بود و در چنین کاری اندک شرم و ندامت نمی کردند، به گونه‌ای که سرنوشت هر فتوایی را اندازه رشوه و دینار تعیین می کرد (درگاهی، ۱۳۷۸: ۹۷). حکومت غزنوی در دوره نخست، سیاست مذهبی را پیش گرفته بود که آن سوء استفاده از مذهب در جهت گیری‌های سیاسی و حکومتی است که در دوره‌های بعد از آن به اوج می‌رسد. غزنویان با ملترم نشان دادن ظاهری خود به مذهب سنت حنفی و سپس شافعی که محمود آن دو مذهب را شایسته می‌دانست، به اهداف دو گانه‌ای دست یافتند. از یک سو با سرکوب جریان‌های مخالف داخلی با عنوان بدمذهبان، سیطره خویش را درون امپراطوری غزنوی حفظ کردند و از سوی دیگر، به تنظیم مناسبات گرم و نزدیک خود با خلافت عباسی مبادرت ورزیدند و مشروعیت دینی و سیاسی خود را از مقام معنوی و دینی خلیفه عباسی کسب کردند. غزنویان پیوند نزدیک و عمیقی بین دین و دولت برقرار ساختند و از مذهب به عنوان دست‌آویزی برای دستیابی به اهداف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی سود بردند (یوسفی، ۱۳۸۷: ۱۵). غزنویان با تعصبات مذهبی و قشری‌گرایی و ظاهرگرایی در دین، که بیشتر منشاء در اهداف سیاسی و منافع حکومتی آن‌ها داشت، باعث گسست و واژگونی میان دو دوره تاریخی سامانی و غزنوی شدند.

خلفای بنی‌عباس و دست‌نشانندگان و سرسپردگان آنها، مظهر تامّ و تمامی از دین‌ورزان بی‌دین و سیاست‌پیشگان بی‌سیاست‌اند. به ظاهر شریعت دل بسته و از حقیقت آن گسسته تا اعتقاد خویش به مردم بنمایانند و پنهانی کام دل رانند (سجادی، ۱۳۸۸: ۳۵). از دیدگاه نظریه‌گفتمان، همه گفتمان‌ها از آن حیث که گفتمان هستند، وضعیتی مساوی دارند و بنا به فرض، هیچ کدام نباید و یا به لحاظ معرفت‌شناختی نمی‌توانند مالک انحصار حقیقت باشند، هرچند در عالم واقع یک چنین تساوی نابی بین گفتمان‌ها وجود ندارد و در واقع، یکی از آنها سلطه و انتشار پیدا کرده است. اما فرض بر این است که این سلطه و شیوع نه به اعتبار منطق درونی گفتمان، بلکه به لحاظ عمل و غلبه سیاسی‌ای است که منتشر شده و به انحصار حقیقت پرداخته است. به طور کلی، گفتمان‌ها و از جمله گفتمان سیاسی، بر مبنای منطق سیاست، بازسازی و تدوین شده است و بنابراین، پیوند وثیقی با مفهوم قدرت دارند.» (فیرحی، ۱۳۸۸: ۵۸). قرن پنجم و ششم را باید دوره نفوذ شدید فقها نامید. فقها در این ایام نه تنها مرجع امور شرعی بودند، بلکه در امور سیاسی و اجتماعی نیز دخالت می‌کردند و سخن آن‌ها در نزد شاهان و وزیران و حاکمان و امیران تأثیر بسیار داشت (صفا، ۱۳۷۶: ۱۴۶).

یک چند به زاهدی پدید آمد	بر صورت خوب طیلسان‌داری
بگشاد به دین درون در حیل	بر ساخت به پیش خویش بازاری
گفتا که اگر کسی به صد دوران	بوده‌ست ستمگری و جباری
چون گفت که لا اله الا الله	نایدش به روی هیچ دشواری
تا هیچ نماند از او بدین فتوی	در بلخ بدی و نه گنه کاری

(قصیده ۱۶۷، ابیات ۲۰ تا ۲۴)

در دوره سلطنت غزنوی و سلجوقی، پادشاهان و فقها و علمای دین، از طریق زبان و اندیشه، تفکرات خاص، عقاید و تعصبات خود را به عنوان واقعیت حقیقت وانمود کردند،

چنان که در دین اخلاص ایجاد کردند و در واقع، از دین، تفسیری سیاسی به دست دادند و دین را مطابق خواسته‌های خود و به نفع سیاست تبیین نمودند و از آن گفتمان‌های موجود حمایت و محافظت کردند و رفتارهای ناشایست خود را درست جلوه دادند و حقیقت دین را تغییر دادند.

روی غلامان خوب و سیکی روشن قبله امت شدند و دام امامان

(قصیده ۲۱۵، بیت ۱۵)

رخصت داده‌ست مر تو را که بخور شهره امامت نپید قُطربلی

(قصیده ۱۳۵، بیت ۲۶)

صحبت کودکک ساده‌زنج را مالک نیز کرده‌ست تورا رخصت و داده‌ست جواز

(قصیده ۵۰، بیت ۲۳)

«در زمان سلجوقیان برده‌داری و برده‌فروشی از مسایل مهم به شمار می‌رفت. برده‌های زن و مرد از جمله کالاهای بهادار بودند که هدیه می‌شدند.» (منزوی، ۱۳۷۱: ۳۸). آیات زیر لهُو و لعب و غلام‌بارگی شاهان غزنوی و سلجوقی را بازمی‌نمایاند. در مذهب مالکیان لواط با برده و غلام‌بارگی را حلال می‌شمردند. ناصر خسرو در این آیات با نشان دادن گمراهی فقها و فساد موجود، از حکومت مشروعیت‌زدایی می‌کند. در مورد رخصت شراب‌خواری بر مبنای فقه حنفی، نقل کرده‌اند که عصاره خرما همان خمر یا شراب است. در حالی که در دین اسلام شرب خمر و آنچه مسکر است، حرام است (صفا، ۲۵۳۶: ۹۶). در واقع، با تحریف احادیث، به تولید دانش در جهت تحکیم گفتمان‌های موجود می‌پرداختند.

امیرانت اهل فسادند و غارت فقیهانت اهل می و ساتگینی

(قصیده ۸، بیت ۲۶)

مطرب همه افغان کند که می خور ای شاه که این جشن خسروان است

(قصیده ۸۷، بیت ۳۶)

مصحف و تسبیح را سپس چه نهی چون سپس بربط و می و غزلی؟

(قصیده ۱۳۵، بیت ۱۳)

ز چشمت خواب بگریزد چو گوشت زی رباب آید
به خواب اندر شوی آنگه که برخواند کسی فرقان

(قصیده ۱۳۶، بیت ۴۰)

این ابیات شراب‌خواری فقیهان و علمای دینی را بازنمایی می‌کند. مذهب ابوحنیفه می‌جوشیده را که دو سوم آن تبخیر شود و یک سوم از آن بماند، خوردن آن را مباح دانسته است. با تولید دانش دینی به توجیه شراب‌خواری‌ها و کارهای حرام خود می‌پرداختند و به گونه‌ای، از دین تفسیر سیاسی می‌کردند و این عمل ناشایست را خوب جلوه می‌دادند. «سلطان محمود و مسعود غزنوی در زندگی خود از عیش و نوش و شراب‌خواری بازمی‌نشستند و در این کار افراط می‌ورزیدند و سرداران و امیران و حواری آن‌ها غالباً مردمی شراب‌خواره و اهل لهو لعب بودند.» (صفا، ۲۵۳۶: ۹۶).

۲-۱-۶- نقد سنت‌گرایی و ناآگاهی از علوم عقلی و دینی

ناصر خسرو علوم نقلی و ادیانی را که توسط تقلید و بدون استدلال به دست آمده بود، نمی‌پذیرد. او با جمود بر اقوال گذشتگان و پذیرفتن آرای بی‌دلیل این و آن سخت مخالف است؛ و در موارد گوناگون، اندیشه حقیقت‌جو و رازیاب ناصر خسرو را می‌بینیم که از اکتفا به نقل اقوال دیگران نهی می‌کند و از مخاطب می‌خواهد که خود بیاندیشد و تأمل نماید و طبق موازین منطقی و با دلیل و برهان به پرسش‌های دینی او پاسخ دهد و محققانه در مقام ردّ و قبول چیزی برآید (رکنی، ۲۵۳۵: ۲۲۱). در واقع، موضوع شریعت در سخن اشعری و اهل حدیث و علما در زمان ناصر خسرو عقلانی نبود و بر مبنای تعبد و تقلید باز بسته بود.

در واقع، مرکزیت یافتن دانش‌های نقلی و به حاشیه رفتن دانش‌های عقلی را می‌توان در راستای تمایل ساخت قدرت نسبت به این مسئله دانست. میل قدرت بر رواج دانش‌های ظاهری، سطحی و نقلی از دین بود که امکان خوانش مبتنی بر عقل را در حوزه علوم دینی نمی‌داد.

چون و چرای عقل پدید آید بی عقل نیست چون و نه نیز ایرا

ای بی خرد چو خر ز چرا هرگز	پرسیدنت از این بُود یارا
چون و چرا عدوی توست ایرا	چون و چرا همی کندت رسوا
چون طوطیان شنوده همی گویی	تو بربطی به گفتن بی معنا
ور بر رسم ز قولی گویی کین	از خواجه امام گفت یکی برنا
وز باب‌های علم نکو بررس	مشتاب بی دلیل سوی دریا

(ق ۹۸، ب ۳۳-۳۷، ۴۵)

ابیات ذکرشده نقل‌گرایی بدون استدلال در پذیرفتن علوم و ادیان را بازنمایی می‌کند.

با تولید گفتمان بی‌اعتباری علوم عقلی باعث شکل‌دهی به انسان (سوژه‌ها) و تفکر آن‌ها شد و مردم را در آن دوره نسبت به علوم عقلی و دین حقیقی بی‌توجه کرد. با تکیه بر اصل گسست، هر دوره از ادوار پیشین ویژگی‌ها و گفتمان‌های خاص خود را دارد. در شعر ناصرخسرو می‌توان ساز و کارهایی را که در تاریخ آن دوره باعث به وجود آمدن بی‌تمایلی نسبت به یادگیری دانش و دین شده است، مورد ملاحظه قرار داد. بررسی تاریخ اوضاع اجتماعی در قرن ۴ و ۵ هجری قمری مشاهده می‌شود که در آن دوره یکی از بدبختی‌های ایرانیان این بود که با عده‌ای از امرای ترک‌نژاد سر و کار داشته‌اند که خود یک روز مملوک دیگری بوده و سِمَت بندگی داشته و در خشونت و سختی و به دور از شهر و دیار به سر برده و خفت و خواری دیده بودند. قبایل ترک عادتاً مردمی بیابان‌گرد و وحشی بوده‌اند که جز شمشیر زدن و کشتار و غارت‌گری کار دیگری نمی‌دانستند و قبایلی که از رسوم و آداب و فرهنگ و علوم و دانش و مذهب به دور بوده، فرمان‌برداری از این قبیل مردم که یا با سوابق زشت و یا از راه چپاول و قتل و غارت زمام حکومت را به دست می‌گرفته و برگردن ایرانیان سوار می‌شده‌اند، اندک‌اندک ارزش ملکات اخلاقی را از میان برده و مردم را به اصول انسانیت بی‌اعتنا کرد (صفا، ۲۵۳۶: ۶۹-۱۲۰). همچنین، نسبت به

یادگیری علوم دینی، دانش و حکمت بی توجه بودند.

در واقع، افکار و عقاید و جهالت چنین قدرتی را می‌توان ساز و کار و عامل بی‌تمایلی به یادگیری علم و دانش به شمار آورد. در این مورد ساز و کار دیگری را نیز می‌توان عنوان کرد که همان باور فوکو بر نظام نوشتار است؛ چراکه در آن زمان دانشمندان و علمایی بودند که بر ضد فلاسفه و علوم عقلی کتاب می‌نوشتند؛ «از جمله امام محمد غزالی طوسی است که بر اثر نفوذ شدیدی که در میان عامهٔ مسلمین و علمای دینی تحصیل کرده بود و در دستگاه سلاجقه و وزرای آن‌ها بسیار مورد توجه بوده است. هم او نیز با فلسفه و علوم ریاضی در کتاب‌های مهم خود مانند المنقذ من الضلال و مقاصد الفلاسفه و تهافت الفلاسفه مبارزه و مخالفت شدید کرد. بیش‌تر مباحث فلسفی و نظری را تخیلات واهی شمرد و ریاضیات و منطق را غیر لازم معرفی کرد.» (صفا، ۱۳۷۶: ۱۷۱). زبان فقط زبان گفتاری، شفاهی و کلامی نیست، بلکه زبان نوشتاری و رفتاری هم در ابعاد سیاسی، اجتماعی و فرهنگی نقش دارد و تفکر بشری را تحت الشعاع قرار می‌دهد، به ویژه سیاست‌مداران زبان را به مثابه کنترل تفکرات جامعه برای رسیدن به نفع شخصی به کار می‌گیرند (محمودی تازه‌کند، ۱۳۹۱: ۱۸۶). این نظام نوشتار نیز با قدرت خود، دانشی را تولید کرد تحت این عنوان که فلسفه و علوم عقلی، خیالات، اوهام و بیهوده است و با این دانش بر رفتار و تفکرات جامعه تأثیر گذاشت و باعث شد که در جامعه و مردم نسبت به علوم عقلی نگرش منفی ایجاد شود.

۳. نتیجه‌گیری

در زمان ناصر خسرو شرایط و ساختار موجود در جامعهٔ غزنوی و سلجوقی سبب بروز قدرت/دانش‌ها می‌شود. از مهم‌ترین گفتمان‌های غالب در آن دوره می‌توان سلطه‌گری،

مادی‌گرایی، گرایش به علوم نقلی (سنت‌گرایی)، تشنّت دینی و اشعریّت را به شمار آورد. ناصر خسرو به انتقاد از نهاد قدرت غزنوی و سلجوقی برمی‌خیزد و با نقد گفتمان غالب آن دوره در قالب شعر از قدرت مشروعیت‌زدایی می‌کند و توسط زبان، با آوردن عبارت‌ها و صفت‌ها و کلمات به تحقیر و سرزنش و سرکوب نهاد قدرت می‌پردازد.

در عصر غزنوی و سلجوقی، اعتقادات مذهب سنت بر جامعه نظارت و مراقبت می‌کند. به همین دلیل، ناصر خسرو به صورت پنهانی به تبلیغ و گسترش مکتب اسماعیلیه پرداخت. گفتمان غالب غزنوی و سلجوقی، گفتمان فقه سیاسی حنفی و شافعی است که بر پذیرش حکومت و عدم اعتراض به آن تأکید می‌کند؛ در حالی که در گفتمان فقه سیاسی شیعه تلاش برای برپایی نظام سیاسی عادلانه مورد توجه قرار گرفته است. از اوایل قرن پنجم بر اثر تسلط ترکان و پیشرفت اشاعره بازار تعصب در ممالک اسلامی رواج گرفت و ضدیت با متفکران و اهل علم و خاصه با فلسفه و علوم اثباتی آغاز شد. پیداست در عصری که نفوذ علمای دینی در نهایت شدت بود، می‌توان رواج دانش و علوم دینی و نقلی و همچنین، وجود عواملی همانند شیعه‌کشی و قتل متفکران و فلاسفه و صدور فتاوی‌های فقهی را که در قالب تولید دانش جهاد با کفار به توجیه کار خود می‌پرداختند، از دیگر قدرت/دانش‌ها در این دوره به شمار آورد.

ناصر خسرو سکوت نمی‌کند و خود را اندیشمندی می‌داند که در برابر گفتمان جامعه به انتقاد برمی‌خیزد و از اعتبار و ارزش قدرت می‌کاهد. او با به چالش کشیدن اصطلاحات محوری، تعاریف محوری و آنچه بنیان نظری قوه حاکم را شکل می‌دهد، نقد خود را آغاز می‌کند. او در دیوان اشعارش ابتدا در قالب زبان به انتقاد و مقاومت برمی‌خیزد و سپس با گسترش مذهب اسماعیلی به صورت عملی، به گونه‌ای در برابر قدرت می‌ایستد. اما او یک مبارز سیاسی نیست، او یک منتقد است که با قلمش به سخت‌ترین شکل، نظام سیاسی را سرکوب می‌کند و به صورت نرم‌افزاری و از طریق فرهنگ و گفتمان، در برابر قدرت، به تندی انتقاد می‌کند و تلاش می‌کند که از طریق زبان و گفتمان، به تولید دانش شعر پرداخته و از قدرت مشروعیت‌زدایی کند. در واقع، ناصر خسرو با شناختن و درک

خود از جامعه و سیاست‌مداران به بیان گفتمان‌هایی در دیوان خود می‌پردازد که از قدرت مشروعیت‌زدایی و نهاد قدرت را تضعیف کرده و با گفتمان‌های موجود در جامعه همراهی نمی‌کند.

منابع

- اسدی امجدی، فاضل، ذوالفقاری، یاسر. (۱۳۸۸). «جنسیت، قدرت و کاربرد زبان از دیدگاه تاریخ‌گرایی نوین در گلنگری گلن راس اثر دیوید ممت». **ادبیات و زبان‌ها: نقد ادبی**، شماره ۷. صص ۳۷-۵۸.
- تکینسون، آر. اف و دیگران. (۱۳۸۷). **فلسفه تاریخ: روش‌شناسی و تاریخ‌نگاری**. ترجمه: حسین علی نودری. چاپ دوم. تهران: طرح نو.
- برسler، چارلز. (۱۳۸۶). **درآمدی بر نظریه‌ها و روش‌های نقد ادبی**. ترجمه: مصطفی عابدینی فرد. ناشر: نیلوفر.
- درگاهی، محمود. (۱۳۷۸). **سرود بیداری**. تهران: امیرکبیر.
- دزفولیان، کاظم. (۱۳۷۵). **در لفظ دری: شرح سی قصیده از ناصر خسرو قبادیانی**. چاپ اول. تهران: طلائی.
- رهبری، مهدی. (۱۳۸۵). «تحول گفتمانی قدرت: جستارهایی در باب تحول مفهومی قدرت در دوران کلاسیک، میانه، مدرن و پسا مدرن». **حقوق، پژوهشنامه حقوق و علوم سیاسی**.
- رکنی، محمدمهدی. (۲۵۳۵). «ناصر خسرو شاعراندرزگو». **در مجموعه مقالات یادنامه ناصر خسرو**. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- ریپکا، یان؛ کارکلیما، اتا؛ بچکا، ایرژی (۱۳۷۰). **تاریخ ادبیات ایران**، تهران: انتشارات گوتنبرگ و جاویدان خرد.
- سجّادی، علی محمد (۱۳۸۸). **اجتماعیات در ادبیات. در آثار منثور فارسی قرن ششم**. چاپ اول. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۷۶). **تاریخ سیاسی اجتماعی و فرهنگی ایران**. بی‌جا. انتشارات فردوسی.
- صفا، ذبیح‌الله. (۲۵۳۶). **تاریخ ادبیات در ایران**. ج ۲. چاپ ۵. تهران: امیر کبیر.
- ضمیران، محمد. (۱۳۹۰). **میشل فوکو: دانش قدرت**. چاپ ششم. تهران: هرمس.
- طبسی، محسن. (۱۳۸۳). «میشل فوکو شناخت‌شناسی و تصور قدرت». **فصلنامه هنر**، شماره ۶۰. صص ۲۷-۳۹.

عباسی، حبیب‌الله؛ پیغمبرزاده، لیلا. (۱۳۹۵). «بازخوانی روایت راوندی از تاریخ آل سلجوق براساس طرح سراسرین فوکو». *متن پژوهی ادبی دانشگاه علامه طباطبایی*، زمستان (۱۳۹۵)، شماره ۷۰. صص ۷-۲۷.

فیرحی، داود. (۱۳۸۸). *قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام*. چاپ نهم. تهران: نشرنی.
 کارتر، دیوید. (۱۳۹۴). *آشنایی با نظریه ادبی*. ترجمه: فاطمه میرزازاده. تهران: پارسیک.
 محمودی تازه‌کند، فاطمه. (۱۳۹۱). «گفتمان، قدرت و زبان در قصه‌های بهرنگی از دیدگاه تاریخ‌گرایی نوین». *ادبیات و زبان‌ها: نقد ادبی*، شماره ۱۷. صص ۱۷۵-۱۹۲.
 منزوی، پروین. (۱۳۷۱). *تاریخ اسماعیلیان در ایران: استرویوا، لودمیلا، ولادیمیرونا*. چاپ اول. تهران: اشاره.

میلز، سارا. (۱۳۸۸). *گفتمان*. ترجمه: فتاح محمدی. چاپ دوم. زنجان: هزاره سوم.
 والا، حنیفا. (۱۳۸۸). «*تحلیل گفتمان قدرت در شاهنامه فردوسی با رویکرد خاص به داستان رستم و سهراب و داستان رستم و اسفندیار*». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه هنر. دانشکده سینما و تئاتر.

یوسفی، صفر. (۱۳۸۷). «سیاست مذهبی در دوره نخست حکومت غزنوی». *فصلنامه فقه و تاریخ تمدن*. شماره ۱۵. صص ۱۴۱-۱۵۸.

References

- Asadi, Amjadi, F; Zulfiqari, Y. (1388). "gender, power and use of language from the point of view of new historicism in Glengarry Glen Ross by David Mamet". *Literature and Languages: Literary Review*, No. 7, pp. 37-58. (InPersian).
- Atkinson, R. F and others. (1387). *Philosophy of history: methodology and historiography*. Translation: Hossein-Ali Nowzari. second edition. Tehran: New design. (InPersian).
- Bressler, C (1386). *an introduction to the theories and methods of literary criticism*. Translation: Mustafa Abedini Fard. Publisher: Nilofar. (InPersian).
- Dargahi, M. (1378). *wake up song*. Tehran: Amir Kabir. (InPersian).
- Dezfulyan, K. (1375). *the Door of the Door: Description of Thirty Poems by Nasser Khosrow Qabadiani*. First Edition. Tehran: Talaiyeh. (InPersian).
- Leadership, M. (1385). "discursive evolution of power: Essays on the conceptual evolution of power in the classical, middle, modern and post-modern eras". *Law, law and political science research paper*. (InPersian).

- Rokni, M .M. (2535). "naser Khosro Poet and Drozgo". In the collection of essays of Nasser Khosrow's memorandum. Mashhad: Ferdowsi University. (InPersian).
- Ripka, i; Karklima, e; Bechka, i .(1370) history of Iranian Literature, Tehran: Gutenberg and Javidan Khord Publications. (InPersian).
- Sajjadi, a.m .(1388). societies in literature. In Persian prose works of the 6th century. First Edition. Tehran: Research Institute of Cultural and Social Studies. (InPersian).
- Safa, za. (1376). political, social and cultural history of Iran. out of place Ferdowsi Publications. (InPersian).
- .(2536). history of literature in Iran. Volume 2. Edition 5. Tehran: Amir Kabir. (InPersian).
- Zimran, m. (2018). michel Foucault: Knowledge of Power. Sixth edition. Tehran: Hermes. (InPersian).
- Tabasi, m. (1383). "michel-Foucault epistemology and conception of power". Art Magazine, No. 60, pp. 27-39. (InPersian).
- Abbasi, h; Prophetzadeh, l. (2015). "Rereading Rawandi's narrative of Al-Seljuq history based on Foucault's comprehensive plan". Literary research text of Allameh Tabatabai University, Winter (2015), No. 70, pp. 27-7. (InPersian).
- Firhi, d. (1388). power, knowledge and legitimacy in Islam. Ninth edition. Tehran: Nashrani. (InPersian).
- Carter, d. (2014). familiarity with literary theory. Translation: Fatemeh Mirzazadeh. Tehran: Parsik. (InPersian).
- Mahmoudi Tashekand, F. (2011). "discourse, power and language in Behrangi stories from the point of view of modern historicism". Literature and Languages: Literary Review, No. 17, pp. 175-192. -(InPersian).
- Isolated, P. (1371). history of the Ismailis in Iran: Strueva, Ludmila, Vladimirovna. First Edition. Tehran:Reference(InPersian).
- Mills, S. (1388). conversation. Translation: Fattah Mohammadi. second edition. Zanjan: Third millennium. (InPersian).
- Great, hanifa. (1388). "analysis of the discourse of power in Ferdowsi's Shahnameh with a special approach to the story of Rostam and Sohrab and the story of Rostam and Esfandiar". Master's thesis. Tehran: University of Art. Faculty of Cinema and Theater. (InPersian).
- Yousefi, S. (1387). "religious policy in the first period of Ghaznavid rule". Journal of Jurisprudence and History of Civilization. No. 15. pp. 141-158. (InPersian)

مجله مطالعات ایرانی

مجله مطالعات ایرانی

شماره: ۷۰۰-۱۷۳۵

دانشگاه گیلان